

1 પં ૬ 3 1

પ્ર ક ર ભ 118 1

ક થા ત્મ ક લ જ નો

ભજનનું શ્રદ્ધા ભાવતત્ત્વ પૌરાણિક કથાઓથી સ્પષ્ટ છે. એમાં દૃષ્ટાંત રૂપે પૌરાણિક સંદર્ભોમાંથી દૂંડી પણ જ્ઞાનલક્ષી કથાઓ આપવાનો પ્રયત્ન છે. ભક્તોના જીવનમાં રામાયણ-મહાભારત પુરાણો અને ગ્રંથ મહાનુ જ્ઞાની પુરુષોના ચરિત્રો વણાઈ ગયાં હતાં એનું આ પરિણામ છે. ભજનકર્તાની જીવનદૃષ્ટિનો પણ આવા કથાસંદર્ભોમાંથી કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આત્મા તુલ્યતાના જે કંઈ પ્રશ્ન પોતાના જીવનમાં થયા એને લાંચા આપવાની જાણ સલામ પ્રયોગો થયા છે. ભક્તિના ઉલ્લાસને મનજરીને ગાતી આવી ભજન કથાઓ ભજનમંડળીના આયોજનનું શ્રદ્ધા એક આકર્ષક તત્ત્વ બની રહે છે. દરેક ભજનકથામાં ભક્તિ - જ્ઞાન - પૌરાણ્યનું કોઈક સ્વલ્પ છુપાયેલું હોય છે. ક્યારેક એમાં ભક્તોને જીવનમાં થયેલા ઈશ્વર-સાક્ષાત્કારના અનુભવોનું વિગતે વ્યાન પણ હોય છે. સંત - પુરુષોના જીવનમાં બનેલા ચમત્કારો ને પરમાજ્ઞો પણ એમાં વણાઈ ગયા.

પૌરાણિક પાત્રોની જીવનમીમાંસા આલોચતાં આવાં કથાત્મક ભજનો જુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં બહુ નથી. છતાંય એમાં કથનની એક ભાવનાપૂર્ણ ને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પરિપાટી પ્રગટ કરી શકાય છે. કાવ્યના સૌંદર્યલક્ષી તત્ત્વોની એમાં ગંભીરતા કરવા બેઠકું ઉચિત નથી હોય, # કારણ કે ભક્તના ચરિત્રોને એમાં કાવ્યાત્મક મંદોથી નિરપવાનો ભજનિકનો પ્રયત્ન નથી. સીધુંસાદું અને સરળ શૈલીમાં પ્રશ્ન આલેખન એજ એનું લક્ષ્ય છે. એનું વાત કહેવર પદ્યનું છે, ચાટે જ એમાં મનોહર કાવ્યની અપેક્ષા રાખવી વધુ પડતી છે. ભક્તિનું વાતાવરણ જમાવવા ચાટે જ બહુધા આવાં કથાત્મક ભજનો રજૂ થતાં હોય છે.

ભક્તિનાં તત્ત્વને જીવનની રોજિંદી પ્રક્રિયાઓમાં વણી લઈને પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરવાના પ્રયત્ન સંતોની જીવનલીલામાં આદિથી અંત સુધી નજરે પડે છે. આવી જીવનલીલાનું શ્રવણ કરાવવું એનો પણ મહિમા.

પ્રાચીન લોકજીવનની પરિપાટીમાં રહ્યો છે. આ ભજનમંડળીઓમાં બે પ્રકારની કથાત્મક ભજનો મળે છે :

૧: બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્, આદિની કથાઓને, અને વેદોપનિષદ્, રામાયણ મહાભારતની ને પૌરાણિક પાત્રચરિત્રને આલેખતાં કથાત્મક ભજનો.

૨: ભક્તિમય-ભક્તિરૂપ જીવન જીવીને આ સંસારને પુનિલ કરી ગયેલા ભક્તોની જીવનલીલા વર્ણવતાં કથાત્મક ભજનો.

આગળ આપણે પંચની ભજનચરિત્રમાં માર્ગીઓએ ગણેલી જુષ્ટિની ઉત્પત્તિ-કથાઓનો પરિચય કર્યો. આવા માર્ગીઓ પોતાના પંચના સંતાત્મકોની જીવનકથા નિરૂપતાં ભજનો ગાય છે, જેમાં જેસલ - તોરલ, માલકે-રખાંદે, લાખા - લોચણ જેવાં માર્ગી સંતોની જીવનને વ્યક્ત કરતાં ભજનો મળે છે. એમાં ટૂંકાં ભજનોમાં પણ પૌરાણિક સંદર્ભો, કથાઓ, ને ભક્ત જીવનને આલેખતાં કરતાં ભજનો મળે છે. આપણી ભજનચરિત્રમાં સદૃષ્ટાંત કથનની પરિપાટી હોઈ, ભજનમાંની કોઈક પંક્તિમાં કોઈ પૌરાણિક પાત્રનો નામોલ્લેખ કે એના કાર્યોનો ઉલ્લેખ તો જાણ્યે - અજાણ્યે ડગલે ને પગલે થતો હોઈ છે. ક્યારેક તો ભજન ગાતું દૃષ્ટાંત રૂપ કથા-વર્ણનોથી જ ભરાઈ જાય છે, ત્યારે એવાં ભજનોને આપણે ઉત્કૃષ્ટ ભજન - કવિતામાં સ્થાન આપતાં આપણે ધનકાઈએ છીએ.

કથાત્મક ભજનોનું સ્વરૂપ કંઈક એવું પદ્યમાળા જેવું અને કંઈક એવું ગાપ્ચાન જેવું છે. ક્યારેક એમાં પંક્તિએ પંક્તિએ કથાપ્રસંગ આલેખાયો હોઈ છે. પણ ગાપ્ચાનમાં હોય છે એવી કડવાવધ્ય સંકલના આવાં ભજનોમાં હોતી નથી. ઉલ્લેખ ઉપરિનિર્દિષ્ટ અને સ્વરૂપમાં ભજનોની યાદ કરીએ.

૧: બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ્, આદિની કથાઓનું તેમજ રામાયણ-મહાભારત ને પૌરાણિક પાત્ર-ચરિત્રનું આલેખન કરતાં કથાત્મક ભજનો :

વેદોપનિષદોમાં પૃથ્વી અને પ્રજાસર્જનની ઉત્પત્તિવિષયક કથાઓ ને કલ્પનાઓ છે. નિરંજન સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ પણ એજ રીતે કાલ્પનિક કથારૂપે આપવામાં આવી છે. માર્ગીઓની ભજનવાણીએ ગાતું જ જાણે

મહુકરણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. એમાં મારકંડઠાશિર્ષુ ધર્મની ઉત્પત્તિવિષયક એક કથાત્મક ભજન મળે છે. શુદ્ધિષ્ઠર પ્રશ્ન પૂછે છે કે એના ઉત્તરરૂપે માળી બ્રહ્મીકર્મનની કથા કે માર્ગીશંક્રદાયની ઉત્પત્તિ એમાં વર્ણવવામાં આવી છે. મારકંડઠાશિ, સહદેવ જોડી, દેવાચત્ર પંડિત, જસલ-લોરલ, મેધધાર, લાલા-લોથણ, વીચડો કોટવાડ, સવત રણવી, માલદે રપોદે, ગંગા સતી, હરણ ભાઈ, એવાં માર્ગીઓની વાણીમાં વેદોપનિષદમાંની નિરંજન સ્વરૂપ શુદ્ધિકર્મો, નિજારધર્મની ઉત્પત્તિ-કથા સદૃષ્ટાંત આપવામાં આવી છે. એમની ભજનશુદ્ધિમાં આની ચર્ચા મળી રહે છે. મહાકાવ્ય રામાયણ, મહા-ભારત આપણા ભારતીય જીવનની અનેક આદર્શ ભાવનાઓથી પૂર્ણ એવા માકા-રૂપો છે. એમાંના શિનશિન પ્રસંગોના કયાંક અનુવાદરૂપે, કયાંક સારાકુ-વાદરૂપે, કે કયાંક માત્ર પાંચના મનોદર્શનરૂપે જેમ પ્રતિપ્રાતે પદ્યસ્વરૂપોમાં રચનાઓ થઈ છે તેમ ભજનીકોએ પણ કર્યું છે. રામાયણના પ્રસંગો પ્રાચીન અવધીમાં લુલ્હરીદાસજીએ "રામચરિતમાનસ" માં પ્રંયિત કર્યા ત્યારથી ભારતના પ્રતિપ્રાતે રામાયણે ધરધરમાં પ્રવેશ કર્યો. જે રામાયણને ભાષા-બોલીઓમાં સંલ-ભક્તોએ ભજનદાઓમાં ભજનોરૂપે ઉલાર્યું છે.

આ દૃષ્ટિએ ભાલણની રામભક્તિની પદો કથાત્મક ભજનોનું જ રૂપ છે. લુલ્હરીદાસના ભાવાનુવાદ એવા ગુજરાતીમાં કથાત્મક ભજનો પણ ગવાયે, અને તે લુલ્હરીદાસજીને નામે મઠવાં છે :

"વનડામાં જાડે હરિને, મઠિયા બનાઈ રામે,
ત્રિપુટી બનાયાં રે, વનડામાં જાડે હરિને.
ભોજપદ્મી બની દે મઠિયાં, ઉપર ચંદન ચડાઈ,
હરોહર ઉપર ચંદન ચડાઈ".

અને સીતા હરણનો પ્રસંગ આવી રીતે જે ભજનિકોએ રજૂ કર્યો છે.

મરધો મારીને રામ ધેર આજ્યાં,
સૂની મઠિયાં ભઈ, હરોહર સૂની મઠિયાં ભાઈ."

આ રીતે કથાત્મક ભજનરૂપનું આજું રામાયણ લુલ્હરીદાસના નામે થયેલું આ પ્રકારની મિશ્રભાષામાં મળે છે :

કોઈ અનામી ભજનિકનું "સીતાજીનો વિવાહ" મળે છે.

"હેતે જનકપુરમાં રામ લક્ષ્મણ માવિયારે,
સાથે વિશ્વામિત્ર ગરુડ મંડલ સંગત."

સામી: નગર અતિ રતિયામણું જેની શોભાનો નહિ પાર,
દરશન કરવા માવિયા! હેતેથી નર ને નાર."

મા રીતે કથાત્મક ભજનોમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રવક્તાની ગરજ સારે
જેવી સામીઓ પણ પૂકવામાં આવે છે. અહીં ધનુષના કટકા ને રામવિજય
થતાં સીતાજીના વિવાહનો પ્રસંગ સરળ રીતે બાલેખાઓ છે.

"રાધે જાલીને રાવણને બેઠો કચો રે,

કીધા ધનુષના કટકા અપરંપાર.

સામી: સીતાજીને ત્યાં જાલીને, ચારોપી વરમાળ,

પુષ્પદ્વિષ્ટ દેવે કરી, પરજા દીનદયાળ"

મહાભારત અને ભાગવતના કૃષ્ણ પણ ગુજરાતી કથાત્મક ભજનોનું મુખ્ય
પાત્ર બન્યા છે. દેવદાસાણિકિતની લગભગ કેટલાંક ભજનોએ દ્વિષ્ટને એક
રીતે કથાત્મક ભજનો જ છે.

રાધાજીના વિવાહનો પ્રસંગ પણ મળે છે :

"હે સાહેલીઓ ! કહો મુજ માલને, જઈ વિવાહની વાત,
કહો મુજ માલને

સામી: રાધાજીને વર વરવો છે, નંદ તણો કુમાર

ઉલાવળ સહિત કરીને, શીદ લગાડો વાર."

દવારામનો હનુમાન - ગરુડ સંવાદ પણ કથાત્મક ભજન રૂપે ભજનિકો
ગાય છે. રામ એ જ કૃષ્ણના અવતાર રૂપે છે એની પ્રતીતિ પોતાને મળ્યા
મારતા હનુમાનનેક કરાવે છે એ પ્રસંગનું રહસ્ય છે.

ખીરાં ચરિત" પણ એ જ રીતે ભજનમંડળીઓમાં મધ્યરાત્રી પછી
ગવાનું હોય છે.

કૃષ્ણના દશ અવતાર ગાનું એક ભજન મળે છે :

"કૃષ્ણ કનૈયાને જઈ મળો રે, હરિ હૈયાના હાર, મારા વહાલા
પહેલે રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો મજાવતાર, મારા વહાલા

સંજાતુરને મારવો રે, માખ્યા પ્રહમાના વેદ, મારા વહાલા
 બીજે રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, કચ્છાવતાર, મારા વહાલા
 કચ્છે તે સાગર કોરીયો રે, વૌઠ રતન કાઠયા બહાર મારા વહાલા
 ક્રીજેને રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, વરાહ અવતાર, મારા વહાલા
 પૃથ્વી દાંતમાં પાલી લાલ્યા રે, ગર્ભવી રજાવાળ, મારા વહાલા
 થોયે ને રૂપે શ્રી હરિ રે ધર્મો, નરસિંહ અવતાર, મારા વહાલા
 હિરણ્યકશ્યપને માર્યો રે, પ્રહલાદને કીધી સહાય, મારા વહાલા
 પાંચમે રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો વામન અવતાર, મારા વહાલા
 બળી પાતાળે ચીપીયો રે, અપ થયા છડીદાર, મારા વહાલા
 છઠે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો હરશુરામ અવતાર, મારા વહાલા
 હરશુરામે હરલી ફેરવી રે, કાખ્યા સહસ્રાર્જુનના હાથ, મારા વહાલા
 સાતમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો શેખાવતાર, મારા વહાલા
 રામે તે રાવણ મારિયો રે, જેવોને દીધું સુખ, મારા વહાલા
 આઠો ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો કૃષ્ણાવતાર, મારા વહાલા
 કૃષ્ણે તે કંચને મારિયો રે, માખું ઉપ્પત્તેનને રાજ, મારા વહાલા
 નવમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધર્મો પુષ્પાવતાર મારા વહાલા
 દશમે ને રૂપે શ્રી હરિ રે, ધરમે નકલંડી અવતાર મારા
 કાચમ કારિયાને માર્યો રે, કમળા કેરા કંચ, મારા વહાલા."

મા પ્રકારનાં ભજનોમાં પરમાત્માના ગુણાન અને એની સક્રિયતા
 અનન્ય સ્વરૂપ દર્શાવવાનો હેતુ છે.

માર ગાંઠમાં લખાયેલું "હરિશ્ચંદ્ર પુરાણ" પૌરાણિક કથાત્મક
 ભજનોમાં ભજનચંડીઓમાં ગવાતું છે. એનો ક્લી કોઈ કૃતિયાણાના
 હાથો હર છે. મધ્યકલીન કથાત્મક ભજન એ છે.

પ્રથમ ગાંઠમાં વિશ્વામિત્રને સર્વાર્પણ કરનાં હરિશ્ચંદ્ર, વારામતી અને
 પુત્ર રોહિલ પરધેર વેચાય છે :

" રાણી કહે તમે સાંભળો રાજા, ધારણ રાજો હવે ધીર રે,
 મનિને વ્યારે હાન કીધાં વિના, ન ખીલું ચામણે નીર રે.

મંત્રમાં નાગણીઓ સાથેની વફોડને બંધી નાથેલા નાગને કૃષ્ણ પરે લઈ
જાય છે અને નાગ રજ માગે છે.

" કમળ બારો કોંઈ લાવ્યારે, લઈ નાખ્યો ધર દુવાર રે,
માતાણી મોતી કે વધાવીયા નાગ માગે રજાય.

... .. જે કોઈ પણ હેલ જાય રે,

જાય સીમે સુહે સંભળે, ધનો હોનો વઈકુંઠ વાસ રે".

જા સાવણના રપમાં ગવાતું લગન પ્રજાતિયું જ છે. લગનિહો રાત્રીના
હેલા પ્રઠરનાં લગનોને સાવણ કહે છે. નરસિંહ મહેતા કૃત " છે જળ કમળ
તું હાંકી જાને બાલી સ્વામી બપારો જાગલે " પણ-મેટલું લોકપ્રિય છે.
જાખ્યાન રીતિનું લગન સંગાહ કાવ્ય કહી શકાય તેવું "ધ્રુવચરિત" મળે
છે.

" શ્રી ગુરુ ગોવિંદને હું-નાથ, પ્રેમ હું લાગૂં પાવ,

બારાણું વલિનાથી જેવા, ગનાદિ નિરંજન રાયે,

ગનાદિ નિરંજન મકળ સ્વરૂપ, રાયે લીધાં રમવા રપ

સુષ્ટિ નિપાતા થઈ મન સાથ, સુખટ થઈ પોઠયા જળમંડી,
જે જે વૈકુંઠરાય.

હરિ જળમાં પોઠયા સહી, શેખનાગ ઉપર તે જાય,

નારાયણની નાથિ- કમળથી, પ્રેમ પ્રગટ જ થાય

પ્રેમના સ્વચંદ્રન, તેના પાંચે પુત્ર પાવન,

કેણ કન્ધા જે પુત્ર વિષ્ણુવત, પ્રિય-વર લને ઉતાનપાલ,

જે જે વૈકુંઠરાય- ૨.

ઉતાનપાલ નર નીપજ્યો, રાજા રપ - નિધાન,

રાજાને જે સુંદરી, તેનાં સુરતી સુમતિ નાય.

સુરતી ઉપર નહિ રે માન, તેના ધરબજ બેઠ સંતાન,

સુમતિ ઉપર છે ધણું હેલ, તેના હંવર ઉત્તમ બેઠ જે જે વૈકુંઠરાય-૩.

જા રીતે સાદું કથન અને કથાપ્રવાહ અંત સુધી બેઠધારી અલંકારની

નંજાણમાં પડયા લગર નિરૂપવશમાં લાવ્યો છે. ગદ્યવત ગદી સુમતિ, ધ્રુવ,

સુરતી, નારદ, રાજા, દેવતા, વિષ્ણુ, જેમનો સંવાદ "કુશળ રીતે પ્રયોજાયો છે. દરેક સંવાદમાંથી વસ્તુદેશ વધે છે. હુંબને તપસિધ્ધિનું દર્શન કરાવીને અભિયન પદની પ્રાપ્તિ કરાવી કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. લગભગ સર્વજ્ઞ કૃષ્ણ કંડિકાનું આ સંવાદપ્રધાન કાવ્ય છે.

"અમરીપનાં પદો" લખીને અમરીપનું રાજકીય નહીં પણ ભકિતપ્રધાન જીવનભાવનાનું દર્શન કરનાર "હસતો સંત કવિ" નરસો ભજનિકોમાં સ્થર-ણીય છે.

ભકિતની અગળ નિષ્ઠા અમરીપ-જેવા કે હરિચરણ જેવા રાજામાં માલી પાટલી તીવ્ર હોય તો આપણે તો, સામાન્ય માનવીઓ છીએ. જેટલે આપણે કર્મનાં ચલિતતત્ત્વો ધોવા એ કરતાંય વિશેષ દંડભક્તિ સેવવી જોઈએ. જેવું કથયિતવ્ય આવે કથાત્મક ભજનોમાંથી સંપડે છે. લગભગ અર્ધશીન જુગના અદુરો નર્મદ-હસપત કવિપ્રયાતિ પામવામાં મર્યાદા હતા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૬૫૨ માં નરસેરાય હજુ બેઠા હતા. ભજનમંડળીઓમાં ગવાતાં જેમનાં "અમરીપનાં પદો" ક્યારે અત્યંત લોકપ્રિય હતા. જેનો ખ્યાલ અત્યારે આવવો મુશ્કેલ છે. કોણે એમાં જૂની દબની ચેલી લાગે જેવું એ પદોનું પોત છે. પણ, જેની સરળતા, સચોટતો હૃદયમાં વસી જાય તેવી છે. આ લેખકને ભજનમંડળીમાં સાંભળવા મળેલા કથાત્મક ભજનમાંથી થોડોક અંશ નીચે આપ્યો છે. જેનો સરળ કથાત્મક પ્રવાહ જુઓ:

"અમરીપ જન એવલ રે, હરિચરણે જેની ગતિ, રજની-દિવસ પારે સણ
પરવાર નથી, ૫

પાછલી દોઢ પહોર હોય જ્યારે, ત્યારે અમરીપ જાગે સહી.

અજોડ પાટલા ને વાસણ માંગે, પછી પહોર એક રહી.

સેવામાં એક પહોરવીતે રે, ભકિત કરે જેમ ગતિ. - અમરીપ જન.

પહોર એકનું ધ્યાન ધરે, ને પહોર એક રસોચે જાય.

પ્રભુને જમાડીને પ્રસાદ લેતાં, પછી-ગુલ કરે ને ગાય."

આવા અમરીપ રાજા "ભકિત એક સાચી રે જુઠી જાણે રાજવીતિ"
જેમ પહેલા પદમાં કલા પ્રમાણે સાત પ્રહર સુધીની ભકિત - ચર્ચામાં

ગાળો ને ગાઠમે પહોરે નિહાધીન બને.

"પ્રભુને જમાડીને પોઠારે, ત્યારે ચાલ પ્રહર પૂરણ થાય,
પછી પહોરે ઉઘેરે ગાઠ પહોર જેમ જાય "

પણ પછી અમરીષને થયું કે એક પ્રહરની પણ નિદ્રામાં શા માટે
બગાડવો. પછીના પદમાં કહ્યું કહે છે :

"એક પહોર બેધીને છીએ, તે પહોર અવસ્થા જાય"

તે દળણું કહી હાથે દલીએ તો પ્રમાણ માટે પહોર,

માટે માંડી પંટી રે, કોમળ થકી કેમ કરે - - -

કોમળ અમરીષ પંટીએબેઠો, ધીરજ માણી હાંકે.

કહે "નરજો છોટાલાલ પરવાપે, સકલ તો તેને કહીએ,

એ રણ ચંભળતાં રે, ત્રિવિધ તાપ હરે."

ત્રીજા પદમાં ગાટલું કષ્ટ ભોગવીને ભગવાનના ભોગ માટે દળણું દળતાં.
"અમરીષ" ને લીંડણો નામવા સ્વર્ગ ભગવાન કૃષ્ણ પોતે ઊભા છે એવું વર્ણન છે,
ને થોથામાં શા રીતે પધારેલા ભગવાન પોતાની આવી સેવા કરે એવી
શરમિંદા બની દામા માગતા અમરીષનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. ભગવાન જોને
એક પ્રહરની નિદ્રા કરવાનું સૂચન કરે છે, એ પણ ભગવાને સકલની કેટલી
ચિંતા કરે છે એ દર્શાવે છે.

"કૃષ્ણ અમરીષ પ્રત્યે કહે છે, એક પહોર ઉઘેને હું,

પહોર એક તારી સેવા મનું, વચન ગાણું વ."

કથાત્મક ભજનોનું રહસ્ય સકલમાહાત્મ્ય પ્રકટ કરીને એવી આચાર
નિષ્ઠ સકલ પ્રત્યે ગ્રધ્યા પ્રકટાવવાનું છે. પૌરાણિક કથાપ્રસંગોને પાત્રો
ના મનોમંથન ને સકલ નિરપીને સત્સંગનો મહિમા પણ બ્યક્ત કરવાની
શાલાં ભજનો પાછળ દૃષ્ટિ રહી હોય છે.

"કાચલા - કાચળી" ના ભજન - સંવાદથી જાણીતો ભોજલ
કથાત્મક ભજનોના સર્જક તરીકે ચારી સકલ દર્શાવે છે. એનાં ભજનોમાં
પ્રભુગ્રધ્યાની જે અર્પક બોલિત ગમે છે એ એક સ્વર્ગ સ્વહૃદયમાં પ્રકટાવેલી
છે. ગોપીચંદ, ભરપરીને એવેયાનું એણે ગ્રધ્યાપૂર્વક આલેખ કર્યું છે. ગહી

મનું થેલેવા - આખ્યાન એ જન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ. થેલેવાને ભકતોની પંગતમાં લોકબોલીમાં સ્વાસ્થ્યે "હેલઈયો" તરીકે પણ ઓળખવામાં ન આવ્યો છે. પણીવાર આવતા તળપદ ગામઠી ઉચ્ચારણોમાં એક ચરોત્રી ધરતીની સુધાત હોય છે. "લોજલરામ" "હેલઈયા"ની કથા ઉપર પાંચ પદો લખે છે. એ ગમગ્ર પદમાળાનું એક કથાત્મક જનનું પદક બની રહે છે.

"સરસ્વતી ગમગ્ર માલ સારદ ને ગુણપતિ લાણું પાચછ,
અવિભાજ લાણી ચમને આપજો ને રે મત દેજો મોરી માય,
હરિગુરુ સંતને સમરીએ, રે, ચોથા ગુણપતિ દેવ છ,
જેને સમરીએ લખ લાલ હીચે ને રે, પ્રથમ કરીએ એની સેવાછ,
હરિગુણ ગાએ ભજનું તણા ને રે, શતથી ચંચા અસમાન છ,
સત વિના આચળ નહિ મળે ને રે, ભે વાંચે વેદ ને કુરાન છ."

આમ પ્રારંભિક દેવસ્તુતિ ને ભક્તિમહિમા દર્શાવીને સીધી કથાવસ્તુની રજૂઆત થાય છે :

"સગાળશા થેઠને ચંગાવહી રાણી ને રે, નિમાધારી નર ને નારની,
લાણુ ને જમાડીને પછી જમાવાને રે, અવિનાશી ધરમ ચલાય છ,
એક સમે રે એને અટકી પડીને રે, મધ મંડાણા મૂશળધાર છ
પસ્તન ઊઠ્યા રે દાહા માઠનો રે, સત ન છોડે સાહુકાર છ.
વરલી રિચો ને વાણીએ, લાણોતર બોલ્યા ને રે, દશો રે જૂદમ
તમે જાઓછ

લાણુ વિનાના રે ચમને અનડાં ન મપેને રે, એનો કરોને ઉપાચછ
લાણોતર હાલ્યા રે એને જોતવાને રે, જોયા નગર હરિ દુવારછ
તળાવની પાળે રે એક તપશી બેઠો ને રે, થેઠને કહ્યા સમાચારછ
થેઠે તો કાન રે સાંભળુંને રે, અડવાણે પળે હાલ્યા જાય છ,
પરિક્રમા કરીને પળે રે લાગ્યા ને રે, હઠડામાં હરજ ન માય છ."
—અહીં આપણે કથાત્મક જનનોની ત્રીજી ખૂણ પામી શકીએ.

જનના લયમરોડને લેકડા જાણે અંતરના અંતસ્તલમાંથી છુંટાઈને આવતા હોય એમ કથાપ્રણયની સીધી ને વધેક રજૂઆત થાય છે. આખ્યાનની માફક

કથાત્મક ભજનમાં કેવળ કથાને ખાતર રસ ન ચલુનથી, પણ એની સાથે ભકત હૃદયના ભાવો પૂર્ણપણે વણાઈ જતા હોય છે. આખ્યાન માણસટોની શક્તિની કલાના કસબરૂપ હોઈ, ત્યારે કથાત્મક ભજન એ તો ભકિતભાવની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ છે. ભકત પાત્ર^{પાત્ર} પત્નીની સુકુમાર અનુકંપા એમાંથી નીવરી રહે છે. જે જાતની કસોટી પોતાના જીવનમાં આવતી હોય છે એના કરતાંય દોસલી કસોટીએમાંથી પાર ઉતરનારા ભકતોનું સ્મરણ એ સંસારની આધિવ્યાધિમાં કષ્ટ પામતા, પીસાતા ભજનિકોનું આસ્વાસન છે. એ રીતે કથાત્મક ભજનોએ ભજનિકોને મત સંસારના દુઃખોનું જાણે ઔષધ છે. દુઃખથી વ્યવહારોને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ઘટાલીને કમપ્રાપ્ત દુઃખો સહન કરવાનું ધૈર્ય "સંસારનું સરસા" રહેનારા ભજનિકોને એમાંથી મળે છે.

કથાત્મક ભજનો આરે ગવાતા હોય છે ત્યારે એમાં બહિરંગ પાત્રનું જીવન આલેખાઈ હોય એમ ભજનિકોને લાગતું નથી, પોતાનું જ કષ્ટમય જીવન જાણે નામાન્તરે વર્ણવાઈ રહ્યું છે એ એમાંથી ઈશ્વર એમને પાર ઉતારે છે એમ ભજનિકોને જાણે લાગતું હોય છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનું, અહમ્મત્વ કથાપાત્રમાં પૂર્ણપણે વિગલન ભજનમાં સધાય છે.

આરીતે આરે "હેલઈયા" પર ગવાતું હોય ત્યારે ભકિતનું ત્યાગનું વાતાવરણ સર્વજ્ઞ છાઈ રહે છે.

"સગારયા શેઠના ચત છોકવાને રે, કોઠિયા થીયા કિરવારજ,

આવી લાગાએ રે ઉતરી ને રે, દય મૂકી છે બેજાર જ.

હરબંધ આવે ને ભૂત લાગે ને રે, ગાયા મળીયા અનેક જ.

તોય મન ન ડગે રે શેઠના ને રે, આવી તો એની ટેક જ."

અભિધિ સ્વાગત અને મુખ્યાને અન્નદાન એ આપણા સંત-ભકતોની જીવન પ્રણાલી એક અંશ સદાએ રહ્યો છે. સમાજમાંનું જીવન એ એક ભકતની કસોટીરૂપ હોયેટલું જ નહિ પણ સાચા અભિધિવત્સલ દાની ભકતના પ્રતીકરૂપ છે.

રામદેવીરનો વિવાહ :

ભારતમાં મોગલ સંસ્કૃતિના પ્રચારની પહેલાં મુસ્લિમ ધર્મના સંસ્કારો

મુસ્લિમ સંતોએ, જો સિયાઓએ ફેલાવ્યા હતા, અને મોગલ - બાદશાહોના વખતમાં તો સૂફીવાદની લત્તવદિષ્ટનો હિંદુ સકલસંપ્રદાય સાથેનો સમન્વય^{સંબંધ} નીચેના સંતોએ કર્યો હતો. એવા સંતોને મુસ્લિમ ખજા "પીર" ના સંજોગનથી પૂજતી થતી. પરિણામે કવીર જેવાને બાળવા કે દાટવા જેવા પ્રશ્નો ઉભા થયા. રામદેવીર આવા એક હિંદુ સંત છે ને એને સર્વધર્મના અનુયાયીઓ પૂજ્ય ગણે છે. એમને "પીર" તરીકે મુસ્લિમોએ સ્વીકાર્યા છે. રામદેવીરના આ અનુયાયીઓ રામદેવજીને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. આવા અવતારી પુરુષના અનેક ચમત્કારો, પરચાઓ અને માનવજેવાનાં કાર્યોને લોકોએ ભજનોમાં ગાણેલાં છે.

રામદેવજી ક્યારે પ્રકટયા હશે, તેના સમયની કોઈ નિશ્ચિત માહિતી મળતી નથી. માર્ગીઓની નિરાકાર પૂજામાં સરુણ પૂજાના એક પ્રતીકરૂપે રામદેવજી છે એવી હાલના કેટલાક માર્ગીઓની માન્યતા છે.

રામદેવજીના જન્મ વિષે માત્ર ગાટહું જ જણાવે છે.

મારલાડ પ્રદેશમાં રહેજા ! રહુજા ! નામનું એક સ્થળ છે. ત્યાં એક રહુજા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટની આસપાસ પણ આવેલું છે. !

એ રહુજાના રાજવી અજયભજી ને તેના રાણી મીણલદે શ્રી કૃષ્ણપ્રેમી હતાં. અજયભજી દ્વારકા નિયમિત દર્શનાર્થે જતા ને પાછા વળીને ધરે ભોજન લેતા શ્રી કૃષ્ણને એમને ત્યાં જન્મ લેવાનું વચન આપેલું અને કહેલું કે વીરમદેવજીના જન્મ પછી જોળમે વાસે હું પધારીશ. ત્યાં અજયભજીએ ત્યાં રામદેવજીનું પ્રકટય થવાનું માનવામાં આવે છે. રામદેવજીના પત્નીનું નામ નેત્રદેવેન્દ્રાદે હોવાનું કહેવાય છે. આ કથાને ગણે અનેક દંતકથાઓ અને ચમત્કારો. પણ લોકોમાં પ્રચલિત એમને લોકોએ ભજનમાં ગાયા છે.

"કુંબારાણા પોકરણ શે'રમાં પીર રામદેવજી સીધ્યા રે,

સાથે સિધ્યા રે દારલદે બાઈ હા, હા..." - એધધારં.

"રામાપીરની ગારતી કરું, છકુ તારી ગારતિયાં છ"દેવાચત પંડિત

"એક તૂંઈ એક રામા તમે ધણી... જવર મારે દુજો નથી કોઈ.

લીલુડે ધોડે ર રામોપીર ગાવિયા રે હો... હો... છ" - હરજી ભાટી.

રામદેવજીને "ધા" હું કરીચાઉં) પણ જનનોમાં સુણાવવામાં આવે છે.
માલી કરિયાદરપે લખાવેલી "કંકોની" હરજી ભાટીની છે :

"ધોવરી થઈ જાઈ હું પીર રામદે ગાજ મારી રાહું સુણો રે-હરજીભાટી
મારી ચરનું ચંભળો... રુણાના રાજિયાં રે... હા... રે... હા".

રામદેવીરનાં જનનોમાં દિલ્હીના બાદશાહનો ઉલ્લેખ આવે છે. બાદ
શાહની સામે રામદેવજી લડવા જાય છોકોને મદદ કરે તેમજ તેમનું રક્ષણ કરે
એના ઉલ્લેખો પણ જનનોમાં આવે છે.

"મારી ચટક પટે અજમલ-રા રામા આપજો હો... હો... જી.

દિલ્હી કાટકી હોજા હુસીયાર રે, મોરી ચટક....

પછમ ખંડમાં રે રામોપીર અવતર્યા રે હેજી,

એની લીધે અજમલ ધેર અવતાર રે.

પરખમે પરચો રામે પૂરિયો હો.... હો.... જી.

તાર્યા તાર્યા વાસિયા કેરા ગાઝ રે.. મારી..

મહો મહો અજમલરા રામા, એકવાર ધોડો ઝીંધરો,

ગઠ દિલ્હીથી મહયો બાદશાહ, ગામ રુણા ધેર લીખો.

દ્વારકાથી પીર રામદેજી મહિયા, ચંપો હુંપો એની બારે મહિયા.

..બાદશાહનાં લંબુ તોડ દિયા.

હોઠ બાદશાહ ઉપર હોલ્યો, તે પર હંસલો રમણ કરે.

છીની છીની હુરમ મરજ કરે, "હિંદવા પીર બાદશાહને છોડ દીયો."

દિલ્હી સહેરમાં દેવજી ચલાવું, ધેર ધેર રામના જાપજપે.

સવાલાણની દેગ બહાવું, સવા લાખનું છતર ચડે."

રામદેવજી નિજાર પંથી ભેગનો ઉલ્લેખ હરજી ભાટી કરે છે. :

"માવો મારા નકલંકી સ્વાય નિજારી રે...

તમે માવો મારા રામદેવજી નિજારી રે, હો જી અજમલ ધેર અવતારી."

માલા રામદેવીરનો વિવાહ હરજી ભાટી ગાય છે :

"વીરા તમારે લીવાએ ગાવ્યા જી, મવડી પૂરતે લેડાઈ અજમલરા.

પર ઉપકારી પરજના હો જી, વીરા તમારે લીવા એ ગાવ્યા.

દવારકા નગરીથી ઘણી પધાર્યા છે, પોઠવા પોઠરણ નાંહી રે બાવા
જનમલ ધરકે હું વધાણ, તો પીંગલગઢ પરણાઈ બાવા...વીરા"

"મુલાપીર" રાદેવપીરની જાજમ" આરાધ સ્વરૂપે ગાય છે.

" ધન બાવાજ માદ પીરતો મુલમમાના રે હે છે,

હિંદવા પીર નહિ દેખ્યા રે.

ધન બાવાજ મારે હિંદવે પરવા મૂર્તિ રે,

ધન બાવાજ માદપીર તો.

ધન બાવાજ, પાંચ પીર તો મકા મહીના હે છે,

દેવ રિયા સખ સંચા - - ધન બાવાજ.

એક લાખ ને એકી હજાર હે છે,

હિંદવા ધર મીનમાના રે.. ધન બાવાજ.

ધન બાવાજ સવા રે હાથકી જાજમ મિઠાઈ,

દેવ રિયા સખ સંચા.. ધન બાવાજ.

વારસો આજી, વારસો આજી હે છે,

એક લાખ ને એકી હજાર હે છે.

ધન બાવાજ, દસ મુઠકી દેવ મગાયા હે છે,

લાઈ દારસદે મટવાની.. ધન બાવાજ.

સાવા પાલી એવા સાવલ ચોર્યા હે છે, દેવ રિયા સખ સંચા,

ધન બાવાજ છકી દેગતો તમે ઉઠાવો હે છે, દેવ સલામ થલી.

વારસો ઉઠવા વારસો ઉઠવા હે છે, એક લાખને એકી હજાર

ધન બાવાજ, ઉઠો દારસદે દેવ ઉઠાવો હે છે, દેવ રિયા સખ સંચા

અને અહીં મહેલાસંવપુરુષો પણ કિસમકિસમના છે. એમાંના કોઈને જમણ

છે. વારસો મા કોઈને સાદજાતના પકવાન જોઈએ છે ને કોઈને ગંગાના

વીરમાં નહાવું છે, આ બધાને રામદેવજ સંતોષે છે: અતિ :

"શુક્ર પરવાયે ગોલ્લા મુલાપીર હે છે, એલા ખ્યાલ નહિ

દેખ્યા રે.. ધન બાવાજ"

માલો તો બોલે પરવાનો રામદેવના જાનિકો માથે છે :

"બુદ્ધિ લગાડું જાતિ બારી માલમર,

સંકટ કાપો મોલ માણું, નકલકી નાજ માંડી.

પહેલો પરવો રામે હુધનો પૂર્વો, ઉકળવી દેવ ઠારી,

હીનાનામ જ્યારે મોંદરે પધારી, પછી મંદિરે પધારી મોરારી,

રામદે પીર જ્યારે પારદે પોઠયા, લેલા વીરમેદે બાઉ

માલપિતાના મન ઠરવાણા, મેર મેર વીધી વધાઉ- મલક.

મૂલેલો વાણરકો જવાબો, રામદે, લેખ માથે દોલરાવી.

લેલી પરજવની સંકટ કોપી, દાનલદે દીધા જિનારી મલક.

પણ પહે પીર રામદેને સમા, ઠ છે મલક મલારી"- ઉરછ બાટી.

અકિલનું જીવન જીવીને માલ્યાને મથર કરી ગયેલા શરૂએ અકલોની
જીવનકીલના કથા લોક સ્વાધર્મના જાનોના ઉત્તમ કુટુંબો ભરૂંદાર અને
ગોપીચંદને ઘરના જાનો છે. માલો જાનોમાં માન -અકિલ- વૈરાગ્યની
જીવનકૃષિ તો મલકાયા મહાન રાજવીઓને પણ કેવી સ્વીકારી હતી એ
જોવા મળે છે. એ જો નાથ ચંદ્રાવના મહાન ત્યાગી પંતોમાં મલકાયા છે.
દેહની મુલ્યશૂરતા પલ્યાપ પારખી લઈને, લોચનમારની વિલાસવૃત્તિઓ
કેટલી મંદા મે મલક છે એનો ખ્યાલ એ જો રાજવીઓને માલતા તેઓ
ત્યાગી સંસ્કારી વન્યા છે. બાધ્યાત્મિક જીવન ત્યાગની વૃત્તિ ઉપર
મંદિર છે, અને તે પછી એ વૈતન્યની સર્વતોમશ્રુ માલિકાર મહુલવલો
મલકાવે છે. માલો જાવનાઓના રાજા ભરૂંદાર અને જાવના જોગી
ગોપીચંદની જીવનકીલનાં જાનો રાવણકથા ઉપર રેલાવતા સરપરીનો
તો સર્વત્ર મળે છે. લોકગોલીમાં ભરૂંદારને સરપરી કથા છે, તો એવા
સરપરીનાં ભરૂંદારનાં જાનો જાનારા જાનિકોને પણ ગુજરાતમાં
"સરપરી" કહે છે. એમને જાણીએના વલ પાંચ કે વાંચલ કહીએ તો મોટું
નથી. એમણે જ કથાકથાન લખના પ્રકારને લખ રાખ્યો છે. અને બહુ-
લાલો છે એમ કહેવામાં કહી જાતિસચોક્કિત નથી.